MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Osmanlı Demokrat Fırkası Kuruluşu ve Faaliyetleri

Vahdettin Engin (*)

23 Aralık 1876 tarihinde Kanun-ı Esasi'nin ilanıyla Osmanlı Devleti meşruti yönetime geçmiş, buna paralel olarak Mebusan ve Ayan meclisleri oluşturulmuştu. Bu arada 24 Nisan 1877'de ortaya çıkan Osmanlı-Rus savaşı mecliste tartışmaları çoğaltmış, savaşın kötü gidişatını şiddetle eleştiren mebuslar bu eleştirilerini, gidişattan Padişah II. Abdülhamid'i sorumlu tutacak dereceye getirmişlerdi. II. Abdülhamid ise, mevcut şartlarda Meclis'in çalışmalarını etkin bir şekilde sürdüremeyeceği gerekçesiyle,13 Şubat 1878'de, ilk parlamentonun çalışmalarına ara vermişti. Daha sonraki yıllarda da, seçimlerin yapılmasına izin vermeyerek parlamentonun açılmasını önledi ve ülke idaresini kendi ellerine alarak bir nevi başkanlık sistemi uyguladı. Sultan, kararları önce kendisi aldı, sonra da hükümetin aynı yönde kararlar almasını sağladı.

II. Abdülhamid'in bu kişisel idaresi 30 yıl devam etti. Bu süre zarfında, kendilerine Jön Türkler adı verilen Meşrutiyet taraftarları, İttihat ve Terakki Cemiyeti çatısı altında toplandılar. Anayasa'nın yeniden işlerlik kazanması, seçimlerin yapılması, parlamentonun oluşturulması, kısaca Meşrutiyet'in tekrar yürürlüğe girmesi için mücadele ettiler. İttihat ve Terakki'nin eylemleri karşısında direnme gücünü yitiren Sultan Abdülhamid 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'i ilan etti. Şunu vurgulamak gerekir ki 23 Temmuz 1908 tarihinde gerçekleşen olay esas itibariyle Kanun-ı Esasinin ilanı değildir. Bu tarihte yaşanan gelişme, uzun bir süredir kapalı bulunan Meclis'in yeniden açılabilmesi için Kanuni Esasi'nin seçimlerle ilgili hükmünün yürürlüğe sokulmasıdır. Nitekim bu konudaki irade "Meclis-i Mebusan'ın içtimaa davet olunması hakkında irade-i seniyye" şeklinde çıkmıştı. Meclis-i Vükela mazbatasında ise Kanun-ı Esasi için "gerçi kanun-ı mezkûr meri olup

(*) Prof. Dr. Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü.

meclis-i mezkûrun bir müddeti muvakkate için tatil edilmiş olduğu"ndan söz ediliyordu. Dolayısı ile II. Meşrutiyette resmi olarak gerçekleşen husus Anayasa'nın yürürlüğe girmesi değil seçimlerin yapılmasına karar verilmesi idi.

Bu bağlamda Meşrutiyet'in ilanıyla beraber çok sayıda siyasi parti ve dernek kuruldu. Bu arada birçok gazete ve dergi yayınlandı. Meşrutiyet'in ilk günleri, özgürlüğün de ötesinde, her kafadan bir sesin çıktığı anarşik bir ortam içinde geçti. İttihat ve Terakki Cemiyeti hürriyeti ilan ettirdiği için büyük bir prestije sahipti. İttihatçı olmak vatanseverlik, karşı çıkmak ise ihanet olarak nitelendiriliyordu. Şunu da vurgulama gerekir ki, İttihat ve Terakki kendi mensupları içinde dahi bir ayırım yapıyordu. Cemiyeti 1889 yılında kuran ve sonrasında özellikle yurt dışında faaliyet gösteren kadrolar giderek dışlanmışlardı. Meşrutiyet'i ilan ettiren esas güç 1906 yılında Selanik'te kurulan ve bünyesinde siviller kadar askerleri de barındıran Osmanlı Hürriyet Cemiyeti idi. Bilahare Osmanlı Hürriyet Cemiyeti yurt dışı ile irtibata geçmiş ve 1907 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti adını kullanmaya başlamıştı ama Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni kuranlar kendilerini İttihat ve Terakki'nin asli unsuru olarak görüyorlardı. Zaten Meşrutiyet'in ilanı da bu grubun Makedonya'da gerçekleştirdikleri bir takım faaliyetler ve suikastlar neticesi gerçekleşmişti. O yüzden İttihat ve Terakki'ye hâkim kadrolar için cemiyetin ilk kurucuları ve yönlendiricileri fazla bir anlam taşımıyordu.

İşte bu ortamda yapılan Mebusan Meclisi seçimlerini büyük oranda İttihat ve Terakki adayları kazandı. 275 milletvekilinden 160'ı cemiyet üyesi, diğerlerinin büyük bir kısmı da İttihat ve Terakki taraftarı idiler. İttihat ve Terakki'nin zaferi o kadar büyüktü ki, seçime Ahrar Fırkası listesinden katılan dönemin Sadrazamı Kâmil Paşa bile mebus seçilememişti.

İttihat ve Terakki her ne kadar birçok milletvekilliği kazandıysa da, Meşrutiyet'e taraftar olan herkes İttihatçı değildi. Bu yüzden peş peşe yeni siyasi partiler kuruldu. Bunlar arasında, seçimlere katılan Ahrar Fırkası'nın yanında, Osmanlı Demokrat Fırkası, İttihat-ı Muhammedi Fırkası, Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası, Ahali Fırkası, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, Heyet-i Müttefika-i Osmaniye gibi partiler bulunuyordu. Daha sonra, muhalif partilerden birçoğu aralarında birleşerek, 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatısı altında toplandılar.

II. Meşrutiyet'ten sonra kurulan partiler arasında gerek ismi, gerekse de savunduğu fikirler itibariyle en dikkat çeken partilerden biri de Osmanlı Demokrat Fırkası idi. Parti kurucuları arasında Doktor İbrahim Temo ve Doktor Abdullah Cevdet gibi iki önemli İttihat ve Terakkili de bulunuyor-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

du. Bu kişiler İttihatçı olmanın ötesinde, 1889'da Askeri Tıp Mektebi'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasına ön ayak olanlar arasında başı çekiyorlardı. Hatta İbrahim Temo cemiyetin bir numaralı kurucu üyesi idi. Yıllarca Avrupa'da Meşrutiyet mücadelesi vermişler, fakat giderek İttihat ve Terakki'nin diğer mensupları ile fikir ayrılığına düşmüşlerdi. Bundan dolayı 1908'den sonra İttihat ve Terakki ile birlikte hareket etmek yerine ayrı bir parti kurmuşlar ve kendileri gibi liberal düşünceli gençlerle ilişkiye geçmişlerdi.

İbrahim Temo ve Abdullah Cevdet'in ilişki kurdukları gençler, daha önceden birbirleri ile irtibatı olan, aynı fikirleri paylaşan bir gruptu ve "Selamet-i Umumiye Kulübü" adlı bir cemiyetleri vardı. Selamet-i Umumiye Kulübü üyeleri, Meşrutiyet'ten bir yıl kadar önce, dönemin Abdülhamid idaresine muhalif gençler olarak kendi aralarında yaptıkları toplantılarda ülkenin kötü gidişatından yakınıyor, Osmanlı vatandaşları için hürriyet ve kardeşliğin önemini vurguluyorlardı. Gençlerin ekserisi Hukuk Fakültesi'nde okuyorlardı. Toplantıları çoğu zaman Hüseyin Şükrü Efendi'nin oğlu Fuad Şükrü Bey'in evinde yapıyorlardı.

Toplantılarda, Tarihçi Murat Bey'in Mülkiyedeki dersleri sırasında bahsettiği Fransız İhtilali hakkında konuşuluyor, Konvansiyon adı verilen mecliste olağanüstü yetkilere sahip olan Comité du Salut Public, yani Selamet-i Umumiye Komitesi'den ve Jakoben kulüplerinden beğeniyle söz ediliyordu. Gençler "Ölsek bile bir hürriyet eseri kalsın" düsturu ile birbirlerini ele vermeyeceklerine, yakalandıkları zaman taşıdıkları zehiri içeceklerine dair yemin etmişler ve hürriyet fikirlerini yayma amacına yönelik olarak "Selamet-i Umumiye Kulübü"nü kurmuşlardı. Kurucular arasında Fuad Şükrü, Bezmi Nusret, İbrahim Naci, Giritli Ali, Abdullah Abut, Doktor Rıza Abut, Yenişehirli Salih, Pertev Tevfik, Mustafa ve Rıza beyler bulunuyordu.

Selamet-i Umumiye Kulübü, II. Meşrutiyet'e kadar gizli olarak faaliyetini sürdürdü. Bu süre içinde kendilerini güvenlik güçlerinden saklamayı başarabildiler. Meşrutiyet'in ilanının ertesi günü kulüp üyeleri, kendilerine katılan halkla beraber Bâbıâli'ye geldiler ve burada büyük bir Türk bayrağı açıp nümayiş yaptılar. Bu olayı takip eden günlerde, Selamet-i Umumiye Kulübü ile paralel düşüncelere sahip olan Doktor İbrahim Temo ve Doktor Abdullah Cevdet, gençlere komite halinde çalışmanın faydasızlığını, parti halinde birleşmenin gerektiğini anlattılar. Bunun üzerine Selamet-i Umumiye Kulübü, Osmanlı Demokrat Fırkası'na dönüştürüldü.

Osmanlı Demokrat Fırkası adını alan yeni kuruluş, esas itibariyle Meşrutiyet'in ilk günlerinden itibaren faaliyetini sürdürmekteyse de res-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

men 6 Şubat 1909'da kurulmuştu. Parti'nin başkanlığını İbrahim Temo, ikinci başkanlığını Abdullah Cevdet, genel sekreterliğini de Fuad Şükrü üstlenmişlerdi. Diğer kurucular şu kişilerden oluşuyordu: İbrahim Naci, Giritli Ali, Doktor Rıza Abut, Pertev Tevfik, Yenişehirli Salih, Mustafa ve Rıza Beyler. Parti'nin idare merkezi Sultanahmet'te Millet Bahçesi karşısındaki Fuad Şükrü Bey'in evi idi.

Osmanlı Demokrat Fırkası'nın kurucusu ve Genel Başkanı Doktor İbrahim Temo partinin kuruluş gerekçesini şöyle açıklıyordu:

"İşbaşına geçenler, cemiyetin eski programına aykırı hareket ediyorlardı. Özellikle Türklerin dışındakiler, cemiyetin değişen programlarını ve davranışlarını bir istibdat sayarak ve bundan hoşnut olmayarak uzaklaşıyorlardı. Bunlar muhtelif komiteler kurarak, İstanbul'da ve taşrada kulüpler açmaya başladılar. Bu, fena ve Türkiye için pek zararlı akımın önünü almak, aydınları bir araya toplayıp kuvvetli ve yekvücut bir kütle haline koymak, Türkiye'nin eski idaresinde Türklerden başka milletlerin hoşnutsuzluğunu çeşitli fikir ve mesleklere meyledip başka yollara sapmalarına engel olmak düşüncesiyle eski programımıza uygun bir Demokrat Fırkası'nın kurulmasına karar verdik".

Osmanlı Demokrat Fırkasının Programı şu hususları içeriyordu:

"Demokrat Fırkası Osmanlı adını taşıyan millet fertlerini ve bilhassa halkın ekseriyetini teşkil eden sanayi erbabı ile çiftçi, esnaf, işçi ve sairden oluşan bütün Osmanlıların haklarını hürriyet ve eşitlik dairesinde savunur ve korur.

Meşrutiyet'in devamı ve vatanın yükselmesi halka adil davranılmasına, cehalet ve sefaletin bertaraf edilmesine bağlıdır. Bu yüzden gece dersleri, genel kütüphaneler, yardım sandıkları, hastane ve yetimhaneler açılacak ve Osmanlı Devleti'nin aşiretlerin yaşadığı bölgeleri de dâhil olmak üzere her tarafa gezici öğretmenler gönderilerek eğitim yaygınlaştırılmaya çalışılacak.

Ülkede meydana gelen felaketlerin asıl sebebi etnik ayrılıklardan kaynaklanan yanlış anlamalar neticesi olduğundan, bu gibi hareketler şiddetle kınanır. Vatanda kardeşlik ve birliği sağlamak idealimiz olduğundan herkesin fikirlerine saygı gösterilir. Birliği bozucu hal ve hareketlerin önüne geçilir, tekrarlanmaması için tedbirler alınır.

Fabrika, taşocağı, şirketler ve diğer yerlerde çalışan işçilerin sermayedarlar tarafından ezilmelerinin önüne geçmek için fırka işçiler ve sermayedarlar arasında arabuluculuk rolü üstlenir.

Vatanın zorunlu ihtiyaçlarını karşılayan çiftçi, işçi, esnaf, diğer sanayi erbabı ve köylülerden alınan vergilerin azaltılmasına, buna karşılık, eğlen-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ceden ve keyif veren maddeler ile istifade edilmeyen biriktirilmiş servetlerden alınan vergilerin arttırılmasına çalışılır.

Fırka, memleketin gelişmesi taraftarı olduğundan lüzumsuz masraflara, ihtiyaçtan fazla memur istihdamına, kırtasiyeciliğin önlenmesine ve laf üretmek yerine iş yapmaya gayret eder.

Demokrat Fırkası, halkın hâkimiyetini, hüviyetini muhafaza etmesini, vazife ve haklarda mutlak eşitlik hususunu benimser ve bu konularda hiçbir kayıt kabul etmez. Fikir hürriyeti, toplantı hürriyeti ve basın hürriyeti taraftarıdır.

Fırkanın, şehir, kasaba, nahiye ve köylerde kurulmuş ve kurulacak olan şubelerinde, ülke çıkarları hakkında ve siyasi konularda müzakereler yapmak üzere bütün unsurları bir arada toplamayı vazife bilir.

Demokrat Fırkası bütün Osmanlı unsurlarının aydınlanmasını sağlamak amacıyla bütün eğitim müesseselerinde Osmanlı kardeşliğini oluşturmayı hedefler. İlkokullarda yerel lisanların serbest olmasını benimsemekle beraber, eğitim alanında her türlü yabancı telkinlere karşı çıkar. Yerel geleneklere ve iklim şartlarına göre, ziraat, ticaret ve sanayi okulları açılarak memleketin kalkınmasına ve milletin irfanının yükselmesine hizmet etmeyi amaçlar.

Ülkede mevcut ziraata uygun boş araziler ve devlet arazileri bölge halkının ihtiyaçları dikkate alınmak suretiyle ihtiyaç duyan çiftçilere dağıtılır. Orman ve maden ocakları gibi servet kaynakları hükümet tarafından işletilerek fakir halka iş temin edilir. Bu suretle kamunun menfaatinin temini ve memleketin bayındır hale getirilmesi Demokrat Fırkası'nın en önemli amacıdır.

Seçimlere katılma hakkı sadece devlete vergi verenlerle sınırlı tutulmayarak, istisnasız bütün Osmanlıların siyasi haklara sahip olarak seçimlere katılabilmeleri temel amaçtır. Milleti seçim hakkından ve oyunu kullanmaktan mahrum bırakan sağlıksız usuller terk edilecek, seçimler her tarafta kabul edilen genel oy sistemine dönüştürülecek, böylece seçimlerin genel, eşit şartlarda, gizli ve vasıtasız olması sağlanacaktır.

Ülkede sanayi ve ticaretin gelişmesini sağlamak için, sanayi ve ticaret erbabının uygun şartlarda kredi alabilmeleri amacıyla Ziraat Bankası benzeri yeni bankalar kurulacak, arazi kanunu, milletin hâkimiyetine yönelik olarak değiştirilecek.

Demokrat Fırka, Ayan Meclisi ve Devlet Şurası hakkında gerekli tedbirleri alacak.

Fırka, vilayetleri daha küçük bölümlere ayırmak ve nahiyelere tam yetki vermek suretiyle memleketin imarına son derece gayret gösterir".

Görüldüğü üzere parti "Cins ve mezhep ayrımı yapılmaksızın Osmanlılar arasında kardeşliğin sağlanması, Osmanlı milletinin hâkimiyetinin ve mülki bütünlüğünün korunması, her türlü tahakkümün reddi, çiftçi, esnaf, işçi, köylü ve diğer meslek erbabının haklarının savunulması" gibi konuları ön plana çıkarıyordu.

Demokrat Parti liberal fikirlerin savunuluculuğunu yapıyor, demokrasinin tam anlamıyla hâkim olması gerektiğini ileri sürüyordu. Parti'ye göre, yıkılan imparatorluğu kurtaracak tek yol demokrasi idi. Fuad Şükrü Bey, bu konuda şu benzetmeyi yapıyordu: "Karşıda bütün refah ve imkânları ile bir cennet adası gözüküyor. Bu cennet gibi adaya gitmek için bir gemi yapmak lazım. İşte bu geminin ismi Meşrutiyet. Gemi batma tehlikesi geçiriyor. Demokrasi gemiyi kurtaracak. Demokrasi halkın haklarını koruduğu gibi, bu haklara tecavüz edenler önünde hakiki bir engel teşkil eder".

Demokrat Fırkası tek dereceli seçimin savunuluculuğunu yaptığı gibi, çok partili rejime inanıyor, fikir hürriyeti, toplantı hürriyeti ve basın hürriyetini sonuna kadar destekliyordu. Yıkıcı muhalefet yapmak yerine yapıcı bir denetim mekanizmasının işlemesine taraftar bulunuyordu. İşçi, köylü ve esnafın desteklenmesi ana gayeleri idi. Demokrat Parti, ülkedeki etnik farklılıkları göz önünde bulundurarak her türlü ayrımcılığa karşı olduğunu söylüyor, bununla beraber, iktidar tarafından Türklerin ön plana çıkarılmasından duyduğu rahatsızlığı söylemekten de geri kalmıyordu.

Parti kurulduktan sonra İstanbul'da iki, diğer vilayetlerde ise 16 şube açtı. Demokrat Parti, İttihat ve Terakki'nin kamuoyunda uyandırdığı hoşnutsuzluktan faydalanmak amacındaydı. 1908 ile 1910 yılları arasında, Türkiye, Hür Memleket, Muahede, Azad ve Genç Türk gibi gazetelerle sesini halka duyurmaya çalıştı. Bu gazetelerde yayınlanan ateşli makalelerde iktidarı şiddetle eleştirdiler. Aynı zamanda kendilerine yöneltilen yıkıcılık iddialarına cevap verdiler. Partinin, güzel çağrışımlar yaptıran ismine karşılık toplumsal yönü zayıf kalmıştı. Sadece ilkeler öne sürmekten başka faaliyette bulunamamışlardı.

Demokrat Parti, 1908 seçimlerine katılmamıştı. Kurucularından Fuad Şükrü Bey ise İstanbul'dan tek başına adaylığını koymuşsa da kazanamamıştı. İktidardaki İttihat ve Terakki Fırkası, görünüşe bakılırsa Osmanlı Demokrat Fırkası'nı olumlu karşılamıştı. Hatta Hüseyin Cahit Bey durumu takdirle karşıladığını söylemişti, ancak muhalefeti hiçbir şekilde hoş görmeyen İttihat ve Terakki'nin böyle bir kuruluştan memnun olması beklenemezdi. Nitekim kısa bir süre sonra İttihatçılar, Demokrat Partiye karşı sert bir tavır içine girdiler.

Meclis'te hiçbir üyeye sahip olmamakla beraber Demokrat Parti, yine

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

de bazı tartışmalara konu olmuştu. Parti'ye yakınlık gösteren milletvekilleri arasında Görice milletvekili Şakir Taki Bey ile Manastır milletvekili Dalçef Efendi bulunuyordu. Ancak partinin mecliste tartışılmasına neden olan asıl sorun, İbrahim Hakkı Paşa hükümeti döneminde partinin yayın organlarının kapatılması, gazetelerini satan çocukların dövülmesi, parti üyelerinin işkenceye maruz kalmaları gibi konulardı. Meclis'te tartışmalar Demokrat Parti adı etrafında yoğunlaşmakla beraber, temel sorun, İttihat ve Terakki'nin bütün muhaliflere uyguladığı sindirme politikası idi.

Gümülcine Milletvekili İsmail Bey tarafından verilen gensoru önergesinin tartışmaları sırasında parti üyelerinden Demokrat Mustafa'ya yapılan işkencede kullanılan aletler ve sökülmüş tırnaklar kürsüden gösterilmişti. Muhalefetin önemli isimlerinden Doktor Rıza Nur, Rıza Tevfik ve Lütfü Fikri Beyler bu vesile ile hükümeti şiddetle eleştirdiler. Rıza Tevfik, yaptığı konuşmada "Bütün Demokrat Partililer domuz sopasından geçiriliyor. Avrupa bunları bilmiyor mu? Demokrat Mustafa akıl etmiş, dayağı yedikten sonra fotoğraf çektirmiş" demişti.

İsmail Bey, Demokrat Mustafa'ya işkence yapıldığını gösteren yabancı bir doktorun raporundan bahsetmiş, hükümeti işkencecilikle suçlamıştı. Bunun üzerine Kastamonu milletvekili İsmail Mahir Efendi "Yeter artık, askerlere ve doktorlara iftira ediyorsun, ortalığı ateşe veriyorsun" diye bağırmıştı. Daha sonra Lütfü Fikri Bey kürsüye çıkıp elindeki paketi açtı, içinden çıkardığı sopayı göstererek "bu kanlı sopa dayak sırasında kırılmış sopadır, bu kamçı da hapishane müdürünün kamçısıdır. Bunlar da işkence üzerine dökülmüş tırnaklar, düşmüş parmaktır. Gensoru neticesinde durum anlaşılacaktır. Düşününüz, reyleri veriniz ve herşeyden evvel torunlarınızı düşününüz. Torunlarınızı, babalarının hatıralarından utandırmayınız" demişti. Bu konuşmalar etkili olmakla beraber iktidardaki İttihat ve Terakki, gensoruya taraftar değildi ama yine de eleştirilerin milletvekilleri tarafından dikkate alınmıştı. Gensoru ancak 50'ye karşı 53 oyla reddedildi.

İttihat ve Terakki hükümeti, Demokratları ihtilal çabaları içinde bulunmakla suçluyordu. Hükümet, Muhlis Sabahaddin Bey'in bu amaçla Makedonya'ya gönderildiğini iddia etti. Demokratlar, buna karşılık gazetelerinde iddialara şöyle cevap verdiler: "Biz de bu vatanın evladıyız. Biz de bu vatanın saadetinde, felaketinde müşterek hareket etmişiz. Üyelerimizin çoğu çiftçi çocuğudur fakat biz çift sürerek, bahçede terleye terleye kazandığımız paralarımızı bir ağanın, bir zorbanın elimizden kapmasına, bize baskı yapmasına razı olamayız. İhtilal hazırlıyormuşuz. Bunu ispat edebilirseniz boynumuzu ipe teslim etmeye hazırız".

Parti Genel Başkanı İbrahim Temo, aynı zamanda devlet memurlu-

ğu görevinde bulunuyordu. Dâhiliye Nazırı Talat Bey, İbrahim Temo'dan ya memurluğu bırakmasını veya siyasetle uğraşmamasını istedi. İbrahim Temo, verdiği cevapta diğer memurlar için de aynı kural uygulanırsa istenileni yapacağını ifade etti. Demokrat Parti iktidardaki İttihat ve Terakki hükümeti ile hep bir sürtüşme içinde oldu. Demokrat Parti, bu çabalarını 1908 ile 1910 yılları arasında sürdürebildi. Bütün İttihat ve Terakki muhalifleri, 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatısı altında toplanmaya başlayınca, Demokrat Parti de bu partiye katılma kararı aldı. 5 Aralık 1911'de yapılan toplantı ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ne katılma kararı alınırken sadece Bezmi Nusret Bey muhalifti. Genel Başkan İbrahim Temo ise, zamanı geldiğinde Demokrat Parti'nin tekrar canlandırılacağı ümidi ile Hürriyet ve İtilaf'a katılmayı kabul etmişti. Böylece Osmanlı Demokrat Fırkası tarih sahnesinden çekildi. Mütareke döneminde partiyi tekrar diriltme girişimlerinde bulunulduysa da, bu çabalar sonuç vermedi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ
MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ